

A „MEREDEK ÚT” VÉGSŐ SZAKASZA

- Első közlemény -

És mégse hagyj el karcsu Ész!
ne éljek esztelen.

Ne hagyj el meggyalázott,
édes Értelem.

Ne hagyj el, hadd haljak merész
és tiszta, szép halált,
akár az Etna kráterébe hulló
mosolygó Empedoklész!

(*Talán*)

Radnóti Miklós utolsó verseinek teljesebb megértéséhez óhajtanak segítséget nyújtani ezek a lapok, hogy nyomukban magam vagy mások megkísérelhessük méltó módon elemezni, jellemezni ezeket az alkotásokat.

Az utolsó versek nagy része Borban, a bori Heidenau-lágerben keletkezett, kisebb részük a szerbiai táborból hazafelé, az abdai gyilkosság színhelyéig — tömegkivégzések és sortüzek közt — zajló menetelés folyamán. — Tíz vers. — Élete végső öt és fél hónapjának mindössze ennyi a termése. — Mindössze?! — Az ő mives költői gyakorlatát ismerve, s hozzávéve ehhez a versek létrejöttének körülményeit, inkább így kellene fogalmazni: — Mesébe illő termékenység! — És a művészi teljesítmény? — Tökéletesek ezek az alkotások, mint amilyen tökéletes a természet, amellyel Radnóti lírája költői pályájának kamaszkorától elválaszthatatlanul összeforrt.

Amikor a halála után kiadott tíz vers, köztük hat nagylélegzetű költemény — a *Hetedik ecloga*, a *Gyökér*, az *A la recherche . . .*, a *Nyolcadik ecloga*, a *Levél a hitveshez*, az *Erőltetett menet* és a — hajdani Cartes postales-ok formáját követő — döbbenetes *Razglednicák* napvilágot láttak, Radnóti kortársai ugyanúgy, mint a fiatal nemzedék — amely a posztumusz

alkotások nyomán ismerkedett költészetével — dermedt tisztelettel tekintett a költőre, aki ezeket a verseket megalkotta. Radnóti halálának bizonyossá válása után e versei kerültek az érdeklődés homlokterébe. Iskolai tankönyvekben is jórészt ezeket olvashattuk. És — sokak számára — az utolsó tíz alkotás, kiegészítve a bori lágerbe hurcolást megelőző esztendőők néhány versével, alkották egy ideig költői pályája értékelésének alapját. De még azok a méltatói is, akik ezzel az egyoldalú értékeléssel szemben Radnóti fejlődésének egységében szemlélték líráját, s egész pályáját állandóan felfelé ívelő folyamatként látták; róla írva, a gyönyörű ívelésű út csúcsával kezdték mondanivalójukat. Ortutay Gyula pontosan fogalmaz, amikor így szól:

„Úgy tűnik, törvényszerű, hogy Radnóti Miklós életéről, költészetéről szólva, először mindig is a végső pillanatokról kell beszélnünk. Nem kezdhetjük másként, nem hallgathatunk ezekről a végső napokról, ezekről az utolsó költeményekről. Egész élete, jelleme s költészete is végleges formát, értelmet nyert itt — de erről a végső pontról kiderül az is: egész élete, költészete méltó emelkedés volt e könyörtelen, megrendítő magaslathoz. Nekünk is itt kell kezdenünk az emlékezést.” (Vö. *Radnóti Miklós*, 1909–1944. című képeskönyv bevezetését.)

A „könyörtelen, megrendítő magaslathoz” érkezett alkotásokkal kezdtük Radnótiról szóló méltatásainkat, — bár ezeket a *csúcsok csúcsának* tekintettük, én magam a *Meredek út* című kötettel, a 30-as évek végén keletkezett költeményekben véltem felismerni költői útja csúcsának kezdeteit — mások ezekben a versekben vélték felfedezni egyedül költői nagyságát, és ugyanekkor — különös ellentmondás — az utolsó tíz versnek —: amelyet a költő minden méltatója bámulva csodál: még mindig, közel negyed századdal létrejöttük után nincs mindenikre kiterjedő s az egészet egységbe fonó jellemzése, elemzése. E különös ellentmondás, hiányosság azt igazolná, amit az impresszionista kritika fogalmazna meg velük kapcsolatban felemelt szavakkal, valami ilyenformán: — Radnóti utolsó verseit jellemezni, tökéletességükhöz méltó

módon elemezni, egyet jelent a lehetetlennel?! — Vagy ahogy Kosztolányi Dezső összegezte ezt az álláspontot: — A tökéletességnek nincs elhatároló jellemvonása, csak kisugárzása és fénye. —

— Nem, nem erről van szó! Kosztolányi szép mondatának hitelessége különben is vitatható; állításának hatékonysága nem az esztétika igazságával, hanem „szavakkal” fogalmazódott meg. A tökéletes műalkotás kisugárzása és fénye nem zárja ki, ellenkezőleg: biztonságosabbá teszi a jellemzést, az elhatárolást. Radnóti utolsó tíz remekének felbontó és összegező elemzése nem a versek tökéletessége folytán várat magára. Inkább arról van szó, hogy a költő sorsának, meggyilkoltatásának döbbenete és a halál küszöbén született alkotások látszólagos ellentmondása hosszú időn át bénítóan hatott reánk; képtelenek voltunk a szétesett, irtózatossá váló valóságot és a klasszikusan zárt költészetet szembesíteni. Vagy ha mégis megkíséreltük a szembesítést, hangunk elcsuklott, tárgyilagos elemzés helyett a pátosz és az érzelem járta át szavainkat: a pátosz és az érzelem pedig igen gyakran elbillenti az értelmezés serpenyőjén az *igazat* a valódihoz, a hiteles valóságot a felületihez, a tetszetőshöz.

Átlapoztam az abdai tömegsír feltárása — 1946 augusztusa — óta Radnóti-ról készített tanulmányaim, cikkeim, megemlékezéseim sorát. Igen, hogyha érintettem ezeket a verseket, vagy részletesebben szóltam egyikről-másikról, ilyen hangnemben fogalmaztam magam is; a bámulat személyes megnyilvánulásával, elakadó lélegzetvétellel. Mennyire más hangsúllyal vizsgáltuk pályájának korábbi szakaszait, s egyes régebbi alkotásait, még ha a róla szóló írásokban — különösen kezdetben — mindig jelen volt valami az emelkedett, a felemelt hangnemből. Különböző Radnóti-tanulmányaimban sokféle szempont alapján vizsgáltam pályáját, műveit. Nincsen szándékomban ezeknek a felsorakoztatása. Csupán egyetlen egyre utalnék közülük, ami vissza-visszatér csaknem mindenikben, különböző mélységben, egy-egy vers vagy szakasz részletesebb elemzésével, máskor utalások formájában, de nem egyszer általános jellegű következtetések levonásával.

Radnóti másfél évtizedes lírikusi pályája folyamán, a *költészet és a valóság* problematikája ez. — Lezárt életművével foglal-

kozva, korán rá kellett döbennem, hogy a lírai hitelre, a hasonlatban, a jelzőben rejtőzködő élményre — aki, mint magam is, kortársa és szemtanúja voltam alkotó élete nagy részének — a példák sorát idézhetném műveiből. És kiviláglott, hogy nincs Radnótinak olyan sora, amelyben ne húzódnék meg az eleven élmény; igen sokszor sokéves lerakódásból, emlékezetének vagy költői noteszének mélyéből feltörve; máskor a friss, a mindennapi, nemritkán a sajtóbeli közlemények valóságából. Végző soron: alkotásában — fejlődésének folyvást tisztuló módszerével, növekvő művészi igényvel — tegnapi vagy tegnapelőtti emlékek, megfigyelések, színek nyernek egységet; minden verse vegyületeire bontható.

Ilyen megfigyelések és elemzések nyomán, az *alkotásgenezis* —, a *verseredet-kutatás* módszerének távlatai kezdtek kialakulni előttem, amit annál inkább érdemesnek véltem a kibontakoztatásra, mivel nyomában általános, esztétikai következtések levonása is igéretessé vált. E kutatásban lehetőséget láttam az *alkotómódszer* konkrét megragadására is, valamint a *versstruktúra* hiteles feltárására, szemben a formalista strukturalizmussal, ami az egyik alapvető esztétikai kategóriánkat, a forma és a tartalom egységét teszi semmissé, de még a polgári irodalomtörténetírásban is a végső hanyatlás állomását jelzi.

Radnóti Miklós életművének efféle vizsgálata számomra különleges lehetőségekkel kecsegtetett, hiszen első kötetének megjelenése után nem egészen fél esztendővel, 1930 szeptemberében barátságba kerültünk, s ettől kezdve, 1944 májusának végéig, amikor Borba vitték, alig volt nap, hogy ne találkoztunk volna. Éveit és napjait ismertem; e közel tizennégy esztendő világát vele együtt éltem, éltük át; versei nagy része eredetének, indításainak, élményelemei nem kis hányadának tanúja voltam. Kell-e mondani, hogy ezek a művei nemcsak versek voltak, s ma sem csak versek számomra, hanem az ő életének — és amennyiben az én életem, s nekünk barátainak az élete az övével összeforrt —, a mi életünknek a darabjai is. — Nem így, az utolsó, távol született tíz költemény esetében. — Első olvasásuktól úgy tekintettem ezekre a remekműví alkotásokra, mint Berzsenyi vagy Vörösmarty Mihály műveire; általánosításuk, valóságmegjelenítésük akként ragyogott felém, mint a hajdani nagy költők remekeié. Persze volt a hatásukban valami lényegesen más is: elsősorban azáltal,

hogy ő hozta létre őket; annak folytán, hogy a valóságot, amit kifejeznek — más körülmények között, az övét meg sem közelítő borszalmakkal — mi is átéljük; és annak folytán, hogy az ő tragédiája a mi sorsunk is lehetett volna; — de a fasizmus gaztetteinek a kontra-szelekció lett a végzetes jellemvonása. —

Azonban mindezek ellenére, a *bori himnuszoknak* — ahogy a költő halála utáni első írásomban neveztem őket —, eredetük, indításaiknak, élményelemeiknek, valamint struktúrájuknak a részletvilága mindaddig teljesen ismeretlen volt számomra, míg a folkloristáktól kölcsönzött módszerrel és ehhez kapcsolódó filológiai munkával kísérletet nem tettem a bori Heidenau-láger életének s a táborból az abdai gyilkosságig tartó menetelés részletes felderítésére.

Három és fél évvel ezelőtt, az 1965–66-os tanév szeptemberében *Radnóti szakszemínáriumot* hirdettem az egyetemen, hogy az egymás után következő félévekben végiggondoljam Radnóti Miklós pályájának minden szakaszát, életművének problematikáit, s a hallgatók által feldolgozható kérdéseket a szemínárium tagjaival — mintegy munkaközösségként — feldolgoztassam. E hét szemesztere folyó, a mostani tanévben befejeződő szemínárium munkája során kutattuk fel az életben maradt boriakat; a felkutatás után magnószalagra rögzítve emlékeiket, valamint kérdéseinkre adott válaszaikat. A megkérdezettek között különböző korosztályokhoz tartozó, eltérő iskolázottságú, műveltségű, politikai felkészültségű és foglalkozású férfiak szerepeltek. Életkor szerint a legfiatalabbak ma 45 év körüliek, a legöregebbek 60 és egynéhány évesek. Foglalkozás szerint van köztük maszek zöldségkereskedő, állami zöldségbolt helyettes vezetője, Tüker-főellenőr, kereskedelmi vállalati vezető ember, orvos, bíró, közjegyző, ügyész, katonatiszt, író, egyetemi tanár és mások. A magnófelvételeket részben az újabb és újabb felvételek során ellenőrző kérdésekkel szembesítettük, részben a kész felvételeket állítottuk szembe egymással, s a visszaemlékezésekbe utólagos visszavetítéssel bekerült elemeket kiostáltuk. A szembesített, megrostált anyag nyomában kibontakozott a hatezer foglyot

számláló bori tábor világa, a foglyok élete és körülményei. A bori lágerekkel kapcsolatban adatokhoz jutottunk a Bor-környéki jugoszláv partizánok tevékenységéről, valamint háromezer munkaszolgálatosnak, az úgynevezett *második lépcső*-nek a partizánok által történt felszabadításáról is. A kutatás során a legnagyobb hangsúlyt a Heidenau-lágerre helyeztük, ahol négyszázkét társával Radnóti Miklós élt. Az összegyűjtött anyag alapján a költő útját sikerült megrajzolni a Magyarországról való elindulásától a Borba való megérkezésig, a Heidenau-lágerben töltött nem egészen négy hónapot, a Borból a Győr megyei Abdáig tartó, közel hathetes menetelést, a végzetes befejezéssel*.

„Nyersanyagkompenzáció bori többletmunkaerőért”

A Hadtörténelmi Levéltár egyik iratcsomóján Gazsi József fedezte fel ezt a döbbenetes tárgyjelölést. Az iratcsomó nyomán kezdte kutatni a magyar munkaszolgálatosok Borba hurcolásának hátterét, az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat, s a szavak teljes jelentése szerinti „adásvételi szerződéseket”. Ku-

* A Radnóti szakszemináriumban négy esztendő alatt, részben évenként változó, kisebb részben folyamatosan résztvevő tagsággal, összesen mintegy negyvenen dolgoztak. Különböző adatok felkutatásában és feldolgozásában különösen a következő hallgatóim váltak ki: AMBRUS MÁRIA, KOFFÁN ZSÓFI, KOVÁCS ILONKA, MELCZER TIBOR, MÉREI VERA, MUZSAI ANDRÁS, PREKOP GABRIELLA, REICH MÁRTA, SÁRKÁNY KLÁRA, SEBESTYÉN ANDRÁS, VÁGÓ ZSUZSA. — A költő utolsó öt és fél hónapjával kapcsolatos gyűjtőmunkában a felsoroltak közül: MELCZER TIBOR, MUZSAI ANDRÁS, REICH MÁRTA és SÁRKÁNY KLÁRA vett részt. Négyük sorában különösen dicséretes tevékenységet fejtett ki REICH MÁRTA, aki négy éven át következetesen dolgozott a gyűjtőmunkában és a feldolgozásban is. — A költő halála körülményeinek kritikai feltárásában volt tanítványom, KOVÁCS JÓZSEF — jelenleg ráckevei gimnáziumi tanár — és főként POLGÁR TIBOR abdai hallgatóm (ő nem volt tagja a szemináriumnak) segítette munkámat, édesapjával POLGÁR ANDRÁSSAL, az abdai tsz. elnökhelyettesével együtt. Lelkes munkáikért tanítványaimnak ugyanúgy, mint POLGÁR ANDRÁS-nak köszönet jár.

tatásainak eredményeit *6000 bori munkaszolgálatos tragédiája* című tanulmányában adta közre (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1964. I. szám. 70—83.). A levéltári dokumentumok minden magyarozatnál világosabban beszélnek. Azonban mielőtt felsorakoztatnánk Gazi József adataiból, néhány szót ejtsünk arról: mi volt a fasizmus utolsó éveinek történelmében hírhedté vált Bor.

A kicsiny, szerbiai mezőváros a román és a bulgár határ közelében helyezkedik el, a széles nyomtávú vasúttól, Zaječartól északra, mindössze tizenhét kilométernyire. Bor rézbányáiról vált ismertté már a két háború között. A második világháború előtt francia érdekeltség kezében volt rézbányákban kezdetleges módszerekkel dolgoztak. A megszálló németek azonban — a háborús célok, a bányák minél nagyobb mérvű kiaknázása érdekében — modern, alagútrendszerrel kiépített telepet hoztak létre Borban. De akármennyire jelentős mennyiségű nyersanyagot szolgáltatottak a rézbányák a náci hadigépezetnek, a réznek a háborús termelés számára szükséges gyors szállítását Szerbia akkori közlekedési viszonyai nem tették lehetővé.

Éppen ezért 1943 tavaszán — az itt következők Gazi József adatai — a német TODT szervezet 10 000 munkaszolgálatost kért a Kállay-kormánytól, Borba. A munkaszolgálatosokat vasútépítéshez igényelték, hogy a bányákból tengelyen szállíthassák a Dunához a háború folytatásához létfontosságú rezet. Nagybaconi Nagy Vilmos akkori honvédelmi miniszter nemleges előterjesztése alapján a minisztertanács elutasította a kérést. Mivel a német nyomás nem szűnt meg, Nagy Vilmos megbízottakat küldött Borba, a légerek viszonyainak megvizsgálására. A lent jártak tapasztalatai alapján azonban megerősítve érezte korábbi tájékozódását az „ott uralkodó állapotokról és a munkaszolgálatosok helyzetéről (más, németek megszállta országok foglyai dolgoztak akkor Borban), az azokkal való bánásmódról, hogy úgy éreztem — írja *Végzetes esztendő*k (Bp. év nélkül) című emlékiratában Nagy Vilmos —, oda magyar munkások vezénylését megengedni nem szabad”. A kérést újra minisztertanács elé vitte és ismételt nemleges előterjesztésére megint elutasítás következett.

Nagy Vilmos bukása (1943. június 12) után, utóda, Csatai Lajos ellentmondás nélkül hajlandó volt teljesíteni a TODT szervezet kívánságát. Megállapodás jött létre, mely szerint a magyar fél első lépcsőben 3000 fő munkaszolgálatost átad a németeknek a „bóri rézbányákban való felhasználásra”. A megállapodás cinikus, üzleti alapon álló, emberkereskedelmi szerződés volt. Egyik pontja így hangzott: „A Birodalmi Gazdasági Minisztérium ellenszolgáltatásként a magyar kormánynak havonta 100 tonna, legalább 30%-os réztar-

talmú rézkoncentrátumot szállít, éspedig olyan összetételben, hogy az a magyar hutákban feldolgozható legyen . . . A rézkoncentrátumot a magyar fél megfizeti (!).” Végeredményben az 1943-ban Borba küldött rabszolgamunkásaink napi 1 pengő 60 fillér értékű nyersanyagért dolgoztak, s ráadásul ezt az összeget a magyar kormánynak meg kellett fizetnie.

(Az embertelen megállapodásért, a megállapodás nyomán a munkaszolgálatosok helyzetében, rendeletek útján bekövetkezett rosszabbodásért, s végső soron a 6000 bori munkaszolgálatos sorsáért a legfőbb felelősség Henyei Gusztáv altábornagyot, a majdani Lakatos-kormány külügyminiszterét terheli. Henyei él, s háborítatlanul él; Münchenben élvezi a *szövetségi kormány* kegyeit, amit nyilván az is elősegít, hogy utolsó idejében Horthy Miklós levélben ajánlotta Adenauer kancellár figyelmébe, ilyen szavakkal: ő az, „aki hozzám mindvégig hű maradt, s aki iránt teljes bizalommal vagyok”).

A megállapodásnak a magyar Honvédelmi Minisztériumot kötelező pontjai értelmében, 1943. június 6-án rendelet jelent meg tizenöt munkaszolgálatos század Borba indításáról. A behívottakat magyar tisztek és keretlegények kíséretében szállították — július folyamán — a megszállt Szerbiába. Az érkezők minden esetben — tehát az első magyar „szállítmány” is — a *Berlin-lagernek* nevezett központi táborba ment. A központi tábor — miként a Brünn-láger — Bor mezőváros területén volt elhelyezve. Ez volt a legnagyobb bori láger, s egyúttal az elosztó hely. Egyes századokat itt tartottak, másokat a többi kisebb-nagyobb, egymástól tizenöt-harminc kilométeres körzetben levő légerekbe irányították. Ezek — miként a központi tábor — többnyire német városokról kapták nevüket. Így: *Brünn-, Straf-, Bregenz-, Westfallen-, Tirol-, Wien-, Voralberg-, Heidenau-, Lažnica-, Röhn-, München-, és Innsbruck-lager*. A központi táborban tartózkodott a magyar parancsnokság és a TODT szervezet vezetősege; — s mivel a két parancsnokság szemei előtt éltek — a Berlin-lagerben volt a munkaszolgálatosok helyzete a legnehezebb.

Az 1943-ban Borba küldött munkaszolgálatosok 3000-es létszámát 1944-ben, Magyarország német megszállása után újabb behívások és a szerbiai rézbányákhoz történő deportálások követték. Március 30-án ismét 1500 embert kért a TODT szervezet. A Sztójay-kormány már alkudozási kísérleteket sem tett, sőt a kért létszámot a lakájok készségével duplájára emelte. A felajánlott 3000 emberért a németek — ismét adásvételi szerződés keretében — havonta 6 tonna krómot ajánlottak fel. A szerződés megkötése után, május 5-én rende-

letet adtak ki 3000, 1924-es születésű munkaszolgálatos behívására. A rendelet záradéka kimondta, hogy amennyiben nincs ennyi ember a jelzett korosztályban, korábbi évfolyamokból is be kell hívni. (Az iratot ez esetben is Henyei Gusztáv altábornagy írta alá.) A záradékban foglaltak alapján került a behívottak közé az 1909-es születésű Radnóti Miklós is. „Őt is eladták a fasisztáknak — írja Gazsi József — havi 2 kg krómért, vagy 80 kg ócskavasért.”

Május közepén mentek ki a behívók a váci, a szegedi, a jászberényi, a szentkirályszabadjai, a bajai és az ercsii kiegészítő parancsnokságtól. Radnótit Vácról hívták be, s május 20-án vonult be harmadik s utolsó munkaszolgálatára. A Vác melletti Sződligeten várta társaival az ismeretlen, nem sok reménnyel kecsegtető jövődőt. Több régi ismerőssel, baráttal találkozott itt, illetőleg Vácott Radnóti. Többek között Háy Károly festőművésszel; Kovács Zoltánnal — jelenleg a Tüker vállalat főellenőre, — a költő régi barátjának, Szalai Imrének a sógorával, vele már 1940-ben együtt volt munkaszolgálatos Szamosveresmarton; Bárdos József orvossal, Bárdos Arthur színigazgató fiával és másokkal. Bárdos József mutatta be a költőnek a Radnótinál tíz évvel fiatalabb K. I.-t, aki az egyetlen élő, közvetlen tanúja a költő ezutáni öt és fél hónapjának, a bevonulástól az Abda előtt kb. 30 kilométernyire levő Gyórszentmárton határáig; amikor huszonegy agyongyötört, járásra is képtelen társával parasztszekerekre rakták és elindították a tarkólövés és a tömegsír színhelye felé.

A bevagonírozást megelőző napokról — érthetően — kevés emléket őriztek meg az életbenmaradtak. Mindössze két mozzanatot idézhetek. K. I. arról szól, hogy amikor Bárdos József megismertette a költővel, Radnóti „tanárnak” mondta magát. Így mutatkozott be később másoknak is, mint aki a tanári diplomájára a legbüszkébb. De nemcsak büszke volt a diplomájára, hanem kezdettől fogva tanárként viselkedett. Legszívesebben a fiatalokkal, az 1924-esekkel volt együtt; velük foglalkozott, művelte, nevelte őket, problémáikban eligazította, lelket öntött beléjük. A másik emléket Kovács

Zoltán idézte fel: — A váci sportpályán, amikor a parancsnok átvette és megmustrálta a bevonulókat, Radnóti gúnyos hangon jegyezte meg társainak; valahogy úgy érzi magát, mintha Rómában élne, ahol megnézik, hogy jó-e a rabszolga-anyag.

Egy heti várakozás után, május 27-én, Vácott szálltak be a vagonokba. Induláskor mindnyájan tudták, hogy Borba viszik őket. „... marhakocsikban utaztak” — miként az *A la recherche* . . .-ben két és fél hónappal később a költő megfogalmazta —. A marhavagonban nem volt zsúfoltság, szétszórt szalmán heverték, s az ajtók nappal többnyire nyitva voltak. Útközben atrocitás nem volt. Más vagonokban bizony már ekkor kezdetét vette az embertelenség. Egy szadista főhadnagy például azt a „tréfát” eszelte ki, hogy Károlyvárosban heringet osztatott szét, és csak Zaječar-nál — közel két napi út! — nyitatta ki az ajtót. — Addig vizet sem láttak. — A több mint négynapos út Radnótiéknál nyugalomban telt el. Bárdos Józseffel és K. I.-vel volt egyazon vagonban, rajtuk kívül 1924-esek — többségük most vonult be először munkaszolgálatra, — de voltak az öregebb korosztályokból, közülük nem egy már Ukrajnát is megjárta. K. I. szerint — aki a legponosabb visszaemlékezők egyike — Radnótin nyomott hangulat uralkodott. Nem egyszer mondogatta néki és Bárdosnak, hogy nem fogja megérni a szabadulást. — És ugyanekkor, egyéni sorsa feletti tragikus bizonyosságában, végig hűséges maradt önmagához, meggyőződéséhez, elveihez! — Ha a maga megismerte igazsággal szembetalálta magát, érvelt, magyarázott, vitázott. Így cselekedett most is, itt is. Ezt példázza Rajna István — akkor hűszesztendő orvostanhallgató — emlékidézése. (Rajna azoknak a fiataloknak a sorába tartozott, akikkel majd különleges szeretettel foglalkozott Radnóti.)

— Már, azt hiszem, átléptük a magyar—szerb határt — mondja Rajna István —, és emlékszem rá, hogy a határon való áthaladás azoknál, akik már voltak munkaszolgálatosok és akiket már vittek ki más országba — mint például az orosz frontra —, szörnyű depressziót váltott ki. Én a tapasza-

latlan, a családi körből akkor kicsöppent gyerek, nem éreztem ennek szörnyűségét. És ekkor, valamelyik este, a leterített szalmán fekvők között beszélgetés folyt, és Radnóti volt az, aki a témához hozzászólt. A téma egyáltalában nem illett a körülményekhez! — Arról volt szó, hogy ebben a helyzetben milyen a kapcsolatunk a magyar irodalomhoz, a magyar kultúrához? — Radnóti elmondotta, hogy nála az az élmény, amit tanulmányai, olvasmányai során a magyar irodalom, a magyar nyelv jelentett, olyan mélyreható, hogy elválaszthatatlanul eggyé vált egyéniségével. Persze nem pont ilyen szavakkal fejezte ki magát — mondotta Rajna István —, de ez nagyon bennem maradt. Annál is inkább, mert más valaki, már nem tudom kicsoda, azt mondotta gúnyosan Radnóti szavai hallatára: ezt a társaságot sem lehet agyonütni, ha ilyen helyzetben az a legfőbb problémája, hogy a magyar nyelv és kultúra szálai mennyire kapcsolnak bennünket továbbra is egységbe. —

„Persze nem pont ilyen szavakkal fejezte ki magát”, — mondja Rajna István, az orvos, a természettudományos műveltségű ember egzaktásra törekvő igényével. — Nyilván nem pontosan úgy fogalmazott Radnóti, ahogy a több évtizedes emléket az idézett szavak megörökítették. De mi, akik ismertük a költőt, jól tudjuk: az ismeretlen közeli jövő felé keservesen döcögő vagonban lényegében erről volt szó. Hiszen nem ekkor fogalmazta meg először Radnóti Miklós e problémát. A 30-as—40-es évek fordulójától kezdve hány-szor vitázott — szinte hallom tárgyilagos és szenvedélyes hangját, — ő, a nemzetből kitzsított, a magyarsághoz való tartozásról, saját magának a vérszerintivel szemben, irodalmunk, műveltségünk nagyjaitól való leszármazásáról. A magyarságot a múltban és a jövőben látta, s nem az „elaljasult” jelenben. — Hatalmas belső heroizmus, jellembeli erő, biztos politikai meggyőződés kellett mindezekhez! — De éppen ezért, ennek következtében tudott vitázni azokkal a kortársaival, barátaival, akik a fasizmus nyomása alatt elveszítették lábuk alól a talajt, s megingott bennük hovartartozásuk bi-

zonyossága. És ezért volt képes megírni — újra mondom — a nemzetből való kitaszítottságában is, a magyar irodalom egyik legszebb patrióta versét, a *Nem tudhatom . . .*-ot.

„— *jajjal teli Szerbia ormán*”

A kétségek és csekély remények közepette, végnélkülinek tűnő vonatkozás során, amikor átlépték Jugoszlávia határát, különleges, új élmények is felvillantak előttük. Belgrád után többször előfordult, hogy nyílt pályán vagy valamelyik állomáson megálltak és több órát vesztegeltek, mert a síneket a partizánok felszedték, szétrombolták. 1944 májusának végén és júniusának elején a nyugati szövetségesek bari és ciprusi támaszpontjairól kiindulva, már rendszeresen bombázták a németek megszállta Balkán katonai pontjait. Ellenállással az angolok és az amerikaiak alig találkoztak, mivel repülőgéppálmányukat a németek a szovjet frontra kényszerültek összpontosítani. A vonatkozás utolsó éjszakájának szövetséges légitámadásáról több visszaemlékező is szót ejt. — Nis közelében jártak már. A repülőgépek közeledésére a szerelvény megállt. A munkaszolgálatosok vagonajtajai zárva maradtak, viszont a kísérő tisztek és keretlegények leugráltak a vonatról és széjjel a mezőre menekültek. A marhavagonok rácsablakain át — az egyik emlékező szavaival — „gyönyörködhattünk abban a tűzijátékban, amit az angol, illetve az amerikai repülőgépek Nis bombázásával véghezvittek”. (Varga Gábor, jelenleg ügyvéd.)

A partizánok jelenléte, valamint a szövetségesek bombatámadásai jelentették számunkra a kétségek közepette a reményeket.

★

A szerelvény június 1-én érkezett meg Zaječarba. Innen keskenyvágányú vasúton mentek tovább északi irányba, a tizenhét kilométer távolságra fekvő Borba. A marhavagont ekkor nyitott, szénszállító kocsik váltották fel. Gyönyörű vidéken haladtak át, de a káprázatosan szép táj ellenpólusaként, ahogy megérkeztek, a szerbiai mezővárosba, elébük tárult az első döbbenet.

Nincs életben maradt, aki el tudta volna felejteni a szörnyű látványt: „. . . itt találkoztunk az első dermesztő élménnyel, oszlopok sorakoztak kikötésre. A reám tekintő arcok is borzalmasak voltak. Kopasz, sokat szenvedett, elkínzott tekintetek. Akikkel szembetaláltuk magunkat, egy esztendővel

korábban ide került magyar munkaszolgálatosok voltak.” (K. I.) — Más visszaemlékezéséből: „Hallottunk sok mindent, de amit ott láttunk, azt elképzelni sem tudtuk. Szögesdróttal körülzárt terület, ahol embereknek látszó, rongyokba burkolt, teljesen leromlott csontvázak vánszorogtak ide-oda. Azokkal beszélni vagy azoknak velünk beszélni természetesen tilos volt.” (Hollós Olivér, jelenleg közjegyző.)

E vésztjósító jelekkel Bor mezővárosában elhelyezett, központi táborban, a Berlin-lágerben találkoztak Radnótiék. A hirhedt táborparancsnoknak, Marányi Ede alezredesnek itt volt a székhelye. 1943-ban, a magyar munkaszolgálatosok első, bori fél. esztendejében Balogh András volt a légerek központi parancsnoka. Az ő hat hónapja alatt még elviselhető viszonyok voltak. Azután, Marányi idejében — a tábor megszűnéséig ő maradt a parancsnok —, minden megváltozott. Nem véletlenül nevezték ki erre a posztra. Egyik kipróbált hóhérra volt a Horthy-hadseregnek. Kommunistaellenes tevékenységéért a Tanácsköztársaság leverésében kifejtett érdemeiért, „nemzetvédelmi kereszt”-ben részesült. Parancsnoksága alatt a pokol legmélyebb bugyrait idézte a bori atmoszféra. „Az addig tűrhető keret teljesen megváltozott, akkor kezdtek vadállatian viselkedni. A munkáról bejövő fiúkat össze-vissza verték . . .” (Gróner Tibor visszaemlékezéséből. Vö. György István *Fegyvertelenül a tűzvonalban* című munkájában, Budapest, Cserépfalvi kiadás, 1945.) A központi lágerben uralkodó pokol parancsszóra és parancsszó nélkül átterjedt a közeli és távoli légerek nagy részére.

A szadista Marányi aljasságairól nincs olyan visszaemlékező, aki ne szólna. Az egyik így: „. . . Ha azt mondom, embertelen, ez túlságosan hízogó rá nézve. Ahogy később az ősboriaktól hallottuk, a előző parancsnok tényleg munkát akart végeztetni és nem embereket halálra kínozni, pusztítani.” (Hollós Olivér.) Radnótiék lágerparancsnoka, Száll Antal is úgy nyilatkozik, hogy Marányi Ede olyan intézkedéseket tett, amelyeket „a legbuzgóbb biztatók sem kívántak tőle”. Nemcsak szadista, hanem korrupt, pénzsóvár és seftelő volt. Ugyancsak Száll Antaltól hallottuk: — Egy-egy megbízottját autóval küldte a Bánátba és a Bácskába, hogy mondják el: Borban magyar munkaszolgálatosok vannak, akiknek nagyon gyenge a kosztjuk. Az ottani magyarok — egy része emberségből, mások a katonáktól való félelemből — küldtek szalonnát, lisztet, mindenféle élelmiszert. Ezekből az aljas módszerrel zsákmányolt élelmiszerekből persze a munkaszolgálatosok egy falatot sem kaptak, de még a keretnek is alig juttatott belőlük, hanem hazaküldte, vagy a helyszínen elseftelte. — Arról is beszélnek, hogy Marányi időnként személyesen is ha-

zautazott autón vagy kétszemélyes, kis futár repülőgépen, az úgynevezett „gólyán”, és minden alkalommal áruval tért vissza. Amikor megérkezett budapesti útjáról, a keretlegényeknek három napi kimenési tilalmat rendelt el, hogy az otthonról hozott holmit konkurenciamentesen értékesíthesse a bori piacon. — Mert a keretlegények is sefteltek; a munkaszolgálatosoktól elkobzott értéktárgyakkal, ruhaneműekkel, valamint a raktárakból — a munkaszolgálatosok élelmezésének kárára — ellopott nyersanyagokkal. — Az is kiderült, hogy újabb szigorítások, fokozódó szadizmus többnyire akkor jelentkezett, amikor Marányi vagy a keretlegények efféle nagyobb seftelési aktusokat végeztek. Bár a parancsnok székhelyén, a Berlin-lágerben egy pillanatra sem szűnt meg a kegyetlenkedés. Mondják, hogy itt nemcsak a kikötő oszlopokon, hanem az úgynevezett étkezőben, a fagerendákon is függött a nap minden órájában néhány ember. A „legfőbb bori hóhér”-nak — ahogy többen emlegetik — volt egy maga-kicszelte kínzási módszere is. A Berlin-láger közepén levő „krumplis verembe” csukatta be azokat az áldozatait, akiket rendszeresen minden nap, gyakran többször, több órára kikötetett.

A „krumplis verem”-mel kapcsolatos Marányinak az a gazsága is, amelynek híre táborról-táborra, az egyes légerekben szájról-szájra járt — és alakult, formálódott —, mint a népköltési alkotások. Az emlékezések szembesítése és megrostálása alapján a történet a következő: — Marányi Ede kéjlakot rendezett be magának Borban. A kéjlakot összerabolt bútorokkal, szőnyegekkel, dísz tárgyakkal, képekkel rendezte be. Miközben 6000 munkaszolgálatost halálra gyötört, kínoztatott, kéjlakában éjszakákon át dorbézolt, randalírozott közvetlen „munkatársai” körében. Amikor tudomására jutott, hogy a Berlin-lágerben van egy grafikus, — Csillag Dezsőnek hívták — felmentette a napi munka alól, rendkívüli ellátást biztosított számára és megbízta azzal, hogy erotikus falfestményeket készítsen kéjlakában.

Azáltal, hogy Csillag a táborparancsnok kegyeibe került, különleges tekintélye lett a keretlegények körében is. Annyira, hogy az egyik keretember, amikor szabadságra utazott, felajánlotta Csillagnak: szívesen visz tőle levelet családtagjai számára. A grafikus élt az alkalommal, de nemcsak levelet írt, hanem a borítékba antifasiszta karikatúráiból is elhelyezett. A karikatúrák között volt egy — ez lett Csillag veszte —, amely egy disznót ábrázolt, de a disznó feje helyére Marányiét rajzolta. A keretlegény hazafelé utaztában, valahol berűgött. Az őrzőket igazoltatta, megmotozta és megtalálták nála Csillag küldeményeit. Az ügrről értesítették a bori légerek parancsnokát. A grafikus sorsa percek alatt beteljesedett. Marányi különböző kínzások után a krumplis verembe záratta, s naponkint — ahogy a verem általa kialakította „szabályai” előírta — naponta többször, több órára kikötötte. Csillag esetében a legkegyetlenebb kínzást is tovább

súlyosbította: hátraszorított csuklóira zsinog helyett drótot tétetett, s így húzatta fel a gerendára. Amikor már a lába is a levegőben volt, a keret abban versenyzett: kinek az ütlegetől fordul meg többször a drótkötelen.

Nem sokkal a légerek feloszlása előtt, az egyik visszaemlékező szemtanúja volt a jelenetnek, amikor Csillagot a mindennapi tortúrára vitték: — Már nem volt emberi formája —, mondja — menni alig tudott, karjai erőtlenül lógtak, vinnyogott, beszélni nem tudott. (Varga Gábor) Hasonlóan emlékezik Rubányi Pál, aki — Zoltán Lászlóval együtt — orvosi feladatokat látott el a Berlin-lágerben. (Ma mindketten a budapesti Orvostudományi Egyetem professzorai.) Rubányi arról is szól, hogy Csillag szervezete megmagyarázhatatlan ellenállással bírta, tűrte az inkvizíciós kínzásokat. — Pedig már csontig átvágta csuklóit a naponkénti kikötések nyomán a drótkötél. Élt eszméletlen állapotban, féleszméletlenül, majd ismét magához térve. —

Mielőtt — szeptember végén — az utolsó menetoszlopok is elvontak a központi lágerből, a bori 4-es kilométerkőnél, a krumplis verem más foglyaival együtt Csillag Dezsőt agyonlőtték.

★

Ezeknek a borzalmaknak előszele csapta meg Radnóti Miklóst és társait, amikor június 1-én a Berlin-láger bejáratához érkeztek.

Amikor bevonultak a drótkerítések mögé, a kísérő keret átadta őket a helyi keretnek, s a kísérők máris utaztak vissza Magyarországra. A helyi keret abban is különbözött a kísérőktől, hogy derékszíjukban négy-négy kézigránát volt. A keretcsere után a munkaszolgálatosokat csoportosították, hogy másnap továbbindítsák őket a bori tábor különböző lágereibe. Egy-egy csoport létszáma aszerint alakult, hogy mekkora volt a befogadóképessége a lágernek, ahová beosztották őket. Általában, egy-egy egységben háromszáz-ötszáz ember részére volt hely. Radnótiékát a *Heidenau-lágerbe* irányították, s létszámuk 402 fő volt.

„A tájra rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek . . .”

Június 2-án, teherautókon szállították el a 402 embert, a Bortól harminc kilométerre, északi irányban elhelyezett táborhelyükre. A Heidenau-láger — a költő itt keletkezett versei is

jelzik — „Žagubica fölött a hegyekben”, nagy területen, a „— jajjal teli Szerbia ormán” épült. A tábort szöges dróttal szegélyezett fakerítés vette körül. Nevét a Drezda melletti ipari várostól, Heidenautól kapta. Barakkokból állt. Az egyik barakkban a magyar keret tagjai laktak, valamint a munkát irányító TODT szervezet itt működő két tagja. Más öt barakkban pedig — egy-egy barakkban egy-egy szakasz — a munkaszolgálatosok. A barakkok szobákra oszlottak: az internáló táborok ágyaknak nevezett, jellegzetes faalkotmányokkal; az ágyakon szalmazsákkal. Két földszinti és két fölötte levő emeleti ágy alkotott egy négyes egységet. Radnóti az 5-ös számú barakkba került, egy földszinti fekvőhelyre. Ágya mellett ablak, rajta keresztül látható volt a láger dróttal szegélyezett kerítése. A költő fölött K. I.-nek volt a helye.

Amikor a 402 munkaszolgálatos a Heidenau-lágerbe megérkezett, a tábort rendkívül elhanyagolt állapotban találták. Előttük olasz, görög és más nemzetiségű hadifoglyok éltek itt, olyan körülmények között, miként 1943 tavaszán Nagybaconi Nagy Vilmos megbízottjai az egész bori táborrendszert találták. Tele voltak a barakkok mocsokkal, szeméttel, patkánnyal, egérrel, bolhával, poloskával, s nappal a szemét vonzása folytán az egész tábort megszállva tartották a legyek. Egy hétig tartott, amíg a 402 munkaszolgálatos a legcsekélyebb életigények és a munka követelményei számára elfogadhatóvá tette a tábor területét. A mocsok, a szemét és a férgek eltakarításán kívül más teendők is voltak a lágerben. A megérkezéskor sem a vízszolgáltatás, sem a világítás nem működött; nemcsak a munkaszolgálatos barakkokban, hanem a keret és a TODT szervezetében sem. A vízvezeték-berendezés olyan állapotban volt, hogy a foglyok között levő hozzáértők tíz napi munkával tudták csak rendbehozni, biztosítva ezzel az ivóvizet és a tisztálkodáshoz szükséges minimális mosdóvizet. A villanyvilágítást szolgáló, tönkrement agregátor megjavítása nehezebben ment; a kellékeket és a működtetést lehetővé tevő olajat nagy utánjárással tudták csak megszerezni. Majdnem egy hónap telt el a megérkezéstől, mikorra a magyar keret és a TODT szervezet barakkjában megszűnt a petróleumlámpa melletti vakoskodás és a munkaszolgálatosoknál a teljes sötétség.

Az utóbb mondottak azt a látszatot kelthetik, mintha a Heidenau-lágerben — legalább is az első hetekben, amelyekről szó esett — a

Borba érkezésnek csak egynapos tapasztalataihoz képest is, valami idilli táborveréssel teltek volna a napok és a hetek. Nem egészen így volt. Már az első időben jöttek a központi táborból az utasítások, a parancsok. Azzal kezdődött, hogy motozást kellett a keretparancsnoknak elrendelni. A motozásnak az volt a célja, hogy a munkaszolgálatosoktól minden néven nevezendő értéket — nemcsak kimondott értéktárgyakat, hanem zseblámpát és könyvet is elkobozzanak, s a tárgyakat — nyilván seftelési célra — beküldjék a parancsnokságra. Parancsban hirdették ki, hogy levelet, pontosabban „tábori postai levelezőlap”-ot kéthetenként lehet csak küldeni haza, s otthonról is kéthetenként írjanak, mert több lapot nem kézbesítenek ki a lágerben. Ugyancsak a kezdet kezdetén elrendelték a kikötő oszlop felállítását, s így már az első héten ott állott a 402 munkaszolgálatos szemei előtt mementóként a félelmetes kínzóeszköz. Persze a munka is megkezdődött az első napokban.

Szakítsuk félbe a Heidenau-láger életének, viszonyainak ismertetését, s időzzünk — néhány mozzanat felvázolása céljából — a költőnél. Újra olvasom a három legutóbbi bekezdésemet. — Éppen ez indít arra, hogy félbeszakítsam az eddigi gondolatmenetet. — A három bekezdés újraolvasása után döbbenek csak rá, hogy a tényanyag nagy része, amit az emlékezőktől a lágerbeli első impressziókról, eseményekről, tapasztalatokról összegyűjtöttem; a Radnóti-vers jellegzetes szerkezeti elemeiként, mint reális alapok, vagy — ha tetszik — a versalkotás csontvázaként, benne foglaltatnak első itt keletkezett versében, a remekművű *Hetedik eclogá*-ban. A vers megírásának dátuma: „1944. július.” De bizonyos, hogy a mű már a lágerbe való megérkezéstől alakult a költőben, s az egymást követő napok és hetek során újabb és újabb verselemek kötődtek az első napokban kinyílt csírákhoz; és végül hat hét — két hónap alatt formálódott olyanná, ahogy végleges alakjában olvasható. A *Hetedik eclogá*-nak a kezdeti napokhoz fűződő geneziséét éppen az első heidenau-i élményelemeknek a versben felfedezhető jelenléte bizonyítja.

Idézzünk a műből, miként jelentkeznek a valóságlemek a megvalósult alkotásban? — A tábor szögesdróttal szegélyezett fakerítés vette körül — mondtuk. A versben:

Látod-e, esteledik s a szögesdróttal beszélgett, vad
tölgykerítés, barakk oly lebegő, felszívja az este.*

És nem az első három hét világítás nélküli homályára utal-
nak e sorok?

Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva,
úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként araszolgtatván a papíron;

A következők pedig az első napokban történt motozásra,
valamint a levelezéssel kapcsolatos intézkedésre utalnak:

zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a Lager
őrei s posta se jön, köd száll le csupán barakkunkra.

Majd e sorok folytatása, az első heidenai hét mocskos,
férges lágerét és az előttük ott élt olasz, görög, s más nemzeti-
ségű foglyokat, valamint önmagukat idézi:

Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben.

És végül: — még nagyobb hangsúllyal mint az imént —
az álomtalan éjszakában a férgek rohama és — hogyan is
írtuk a rideg tényfelsorolásban? — ... nappal a szemét von-
zása folytán az egész tábort megszállva tartották a legyek. —
És a versben:

Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly illat, a bolhák
ostroma meg-megújúl, de a légyserег elnyugodott már.

Öt versidézet. Mindenik a szívet-észt dermesztő realitásból
táplálkozik, de ahogy a mű szerkezeti elemeivé válnak, már
maguk a valós elemek is a költészet magasára emelkednek,
összefonódva „a szép szabadító”-val, az álommal, a hazagon-
doló képzelettel, az ecloga másik kompozicionális sajátosságá-
val. Ezeknek a lapoknak nem céljuk az utolsó Radnóti-verse-

* A versidézetekben a dőlt betűs kiemelés tőlünk származik.
(Szerző)

ket részleteiben felbontó és összegező elemzése, csupán a mögöttük levő valóságanyagot szeretném, amennyire lehetséges feltárni. De mégse tudom megállni, hogy ne szóljak még néhány szót a *költészet és a valóság* sajátos vegyüléséről a *Hetedik ecloga* szakaszaiban.

Ha csak a szavakra — és a versteremtés belső világára nem — figyelmező, külsőséges módszerrel újra megvizsgálánk a második idézetet, olyan következtetésre jutnánk, hogy e sorokig bezárólag (a 14., a 15. és a 16. sorai ezek a *Hetedik eclogá*-nak) már készen volt a költemény az első három-négy heidenauai héten, *ameddig nem volt világitás a táborban*. És hogyha hasonló szellemben vizsgálónk a negyedik és az ötödik idézetet, akkor pedig afféle feltételezés alakulhatna ki, hogy ezeket a — második idézethez hasonlóan ugyancsak — jelen időben fogalmazott részleteket, az utolsó citált sorok beleértésével, Radnóti az első héten megfogalmazta, *mivel a bennük foglaltaknak később már nem volt „aktualitása”*. Mindezekből végül az következne: a harminchatsoros költeményből huszonötnek már júniusban készen kellett lennie, s csupán a kisebbik fele, az utolsó tizenegy sor íródott később, a tartalmi elemekből nem datálható, elkövetkező hetekben. E külsőséges következtetést csupán az zavarná, hogy a *Hetedik ecloga* kéziratán, az abdai tömegsírból előkerült noteszben — utaltunk már erre — megírási dátumként: „1944. július” olvasható.

— Kell-e mondani, — e sajátos koncepciójú remekműhöz ilyen módszerrel nem közeledhetünk. Korábbi állításunkat fenntartva, hogy a lágerbe való megérkezés napjainak élményei, tapasztalatai, megfigyelései nyomán kezdett alakulni a költőben a vers, megírása nem szakítható szeletekre a tartalmi elemekkel kapcsolatba hozható dátumokkal. A jelenidős fogalmazás — erre utalva — semmiként sem lehet ebben az esetben datálási meghatározó. Hiszen a *Hetedik ecloga* — ami a *Levél a hitveshez* című, utóbb keletkezett alkotást megelőzően, az *első levél a hitveshez* — elejétől végig jelen időben fogalmaz; a távollevő asszonyt megszólító verskezdetől az egymást követő sorokon és szakaszokon át. Egy újabb példát

is említve: jelenlevőkként, jelenidős igealakban ír a költő különböző nemzetiségű hadifoglyokról, pedig ezek az ő odaérkezésüket megelőző időben tartózkodtak itt, s emléküket — az egyik visszaemlékező szól erről — csupán egy görögbetűs felirat őrizte a barakkban, Radnóti fekvőhelyének közelében, a falon. Az egész alkotáson jelenidős igealak vonul végig. Jelenidős általánosítás ez. Jelen időben fonódik egybe a heidenai realitás az otthonért, s a legközelebbi hozzátartozójáért való aggodalommal; a Žagubica fölötti borzalmas valóság az otthonról való álom sűrűjébe vegyül, de az álom, az éjszakai csend táplálta képzelet sem old fel mindent; az otthonit eltakarja a nagy távolság növelte ismeretlen; az ittenit pedig?

. A tájra
 rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek,
 s látni az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya
 lépdél a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.

A *Hetedik ecloga* harminchat sorát rendkívüli, valóságot felidéző, költői erő járja át. A mű valóságerejének talán éppen az a titka, hogy a heidenai napokból megragadott képek a megjelenítéssel költői magaslatra emelkednek és ugyanakkor az álom, a képzelet is együtt lebeg a valósággal, egy pillanatra sem szakad ki belőle; a lágerbeli ma összefonódik az ottani tegnappal; mindez a távoli otthonnal; és minden realitás — ezáltal is nő a költemény valóságereje — jelképes értelmet nyer.

Radnóti Miklós öt és fél hónapos kálváriájának, s a kálvária során született verseknek a *Hetedik ecloga* a nyitánya. De az itteni nyitány szervesen kapcsolódik korábbi költészetéhez; vannak előzményei a versalkotó módszer tekintetében is. Csupán egyetlen, közvetlen előzményre utalok. Mintha az utolsó munkaszolgálatos behívójának kikézbcsítésé előtt néhány nappal befejezett versének, az *Álomi táj*-nak a módszerét folytatná tovább; de a mondanivaló komorabbá formálja a tömör sorok menetét, és keményebbé sűríti a vers szövedékét. A bori versek nyitánya a maga tökéletességében új költői módszer kezdetét is jelzi, ami majd az *A la recherche . . .*, a *Levél a hit-*

veshez és az Erőltetett menet megvalósulásában folytatódik és érik teljessé.

Erről a későbbi versek összefüggésében fogunk szólni.

„Üdvözlégy, jól bírod e vad hegyi úton a járdst . . . ?”

Visszakanyarodva a Heidenau-láger életének ismertetéséhez: a magyar Honvédelmi Minisztérium és a TODT szervezet között létrejött megállapodásban benne foglaltatott, hogy a „munkaszolgálatosok mind felhasználásuk tekintetében, mind fegyelmi és közigazgatási vonatkozásban önálló egységet képeznek, magyar katonai vezetés alatt. Az összes munkásszázadokra vonatkozó, a TODT szervezet részéről kiadandó utasítások a magyar katonai vezetésen keresztül adhatók csak ki.” (Vö. Gazi József, i. m.) Egy-egy láger gyakorlatában ez azt jelentette, hogy a táboron belül a magyar keret, kint a munkahelyen pedig a TODT szervezet utasításai voltak az irányadók.

A Heidenau-láger napjai így tagolódtak: — Reggel 6 órakor felkelés, utána tisztálkodás, majd reggeli, azután sorakozó és kivonulás. A munkahelyre a magyar keret kísérte ki őket, ahol a TODT szervezet irányítása alatt dolgoztak, délután 5-ig—6-ig. — Ebédelni minden nap visszatértek a lágerbe. (A magyar keret feladata volt a visszakísérés is.) A munka első — és a szeptemberi visszavonulásig be nem fejezett — lépcsője földmunka volt; sziklákat és földet kellett megmozgatni, valamint erdőt irtani; a Bor—Petrovác—Požerovác vonalra tervezett vasútvonal építéséhez. A drótkerítés mögé zárt fogolyélet bénító körülményei mellett a napi tízórás, nehéz munka súlyos testi és lelki igénybevétel volt. Megfeszítetten kellett dolgozniok, hiszen a teljesítményt meghatározott norma szabályozta, amit földmozgatás esetében csillemennyiségekkel mértek. A feladat valamennyire elviselhető-, vagy fokozott mérvű elviselhetetlenségét befolyásolták az időjárási viszonyok, s még nagyobb mértékben a keret magatartása, embersége vagy szadizmusa.

K. I. visszaemlékezése szerint Radnóti Miklós nehezen viselte a fizikailag is nagy erőkifejtést kívánó munkát. Gyorsan kifáradt, azonban fáradtságát, keserűségét csak szűk baráti körében juttatta kifejezésre; nyilvánosság előtt ő volt az, aki társait erősítette, biztatta türelemre. A Heidenau-lágerben — nyilván másutt is — időnkint akadt könnyebb, belső munka; krumplitisztítás s egyéb teendők ellátása a konyhán; az egyik szögletben rönkfák fűrészelése és felaprítása, s más

hasonlók. Ilyen teendők végzésére a hét egy-egy napján néhány embert bent tartottak a tábor területén. Ugyancsak K. I. szól arról, hogy a heidenai hónapokban Radnóti-val és Bárdos Józseffel párszor ő is volt belső munkán; hármásban fűrészelték és vágták a fát. A könnyebb feladat azonban ritka alkalom volt; az egymásra torlódó napok állandóságát a nehéz hegyi munka szabta meg. Az idő múlásával talán már a „vad hegyi úton a járás” is nehezebbre eshetett Radnótinak; hiszen ki ne érezné a személyes hangot, az augusztus végén keletkezett *Nyolcadik ecloga* kezdőszavaiban, midőn a prófétát megszólítja a költő:

Üdvözlégy, jól bírod e vad hegyi úton a járást
szép öregember, szárny emel-é, avagy üldöz az ellen?

Vagy azt fejezik ki e felemelt hangmegütésű sorok a lírikus személyességével, amit jelképeség nélkül, szó szerint mondanak, hogy bírta a járást, s vele a nehéz fizikai munkát, a megálátatások keserűségét, kínját? — Ezt is jelenti. — Pontosabban azt, hogy minden idegszálával bírni akarta! Depressziója — ami a bevonulás idején és Vácról Borba vonatkozásuk közben uralkodott rajta — Heidenauban fokozatosan feloldódott. Tevékenykedett, nemcsak a fiatalok körében — amire már utaltunk —, s tevékenysége, aktivitása alkotókedvében csúcsozott. Az alkotókedv az élni akarás szülöttje, s az alkotások — a költő jól tudta, hogy remekeket hoz létre — csak fokozták élni akarását, szabadulás utáni vágyát. Alkotni, élni akart; úzte a megmaradás indulata, s a nehézségek fölé emelte: „Szárny emel, indulat íz s a szemedből lobban a villám...” — hangzik ismét a költő szava, az imént idézett sorok nyomán, a prófétához. Vagy nem az élni akarás zeng ugyancsak az utolsó eclogában, amikor újra a próféta ajkára adja a szót?!

. S látni szeretném újra a bűnös
várák elestét s mint tanu szólni a késci kornak.

Ha a valóság körülményeit világosan fel is mérte s kifejezte, a Heidenau-lágerben és Borban keletkezett költeményeinek

csaknem mindenikéből az élnivágyás himnusza zeng. Idézzem — nem tudom felsőfokú jelző nélkül leírni — a *Hetedik ecloga* fenséges utolsó szakaszát?

Alszik a tábor, látod-e drága, suhognak az álmok,
horkan a felriadó, megfordul a szűk helyen és már
ujra elalszik s fénylik az arca. Csak én ülök ébren,
félígszítt cigarettát érzek a számban a csókok
íze helyett és nem jön az álom, az enyhetadó, mert
nem tudok én meghalni se, élni se nélküléd immár.

Vagy e hat sornak — ha remekművek között szabad rangsorolni — még tökéletesebb, életet hirdető szemléletében is fokozottabb mását, a *Levél a hitveshez* tíz és fél zárósorát?

. Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád,
megjártam érted én a lélek hosszát, —
s országok útjait; bíbor parázson,
ha kell zuhanó lángok közt varázslom
majd át magam, de mégis visszatérek;
ha kell szívós leszek, mint fán a kéreg,
s a folytonos veszélyben, bajban élő
vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
a 2 × 2 józansága hull rám.

Sorok és szakaszok járnak még emlékezetemben; idéznék és idézhetnék tovább. De legyen elég ennyi az összefoglalást jelző szavakhoz. *A bori himnuszok* feloldhatatlannak látszó ellentmondások szülöttei. Radnóti emberi és költői nagyságának azonban éppen az a titka, hogy az ellentéteket képes volt magába olvasztani és feloldani. Feloldotta önmagában és feloldotta a versteremtés tökéletesen zárt, klasszikus forma-kereteiben. Hiszen ki ne érezné, hogy ezek a szétesett, irtó-zatos valóságban létrejött versek és a rettenet, amit a költő átélt s kimondott, az alkotások végső kicsengésével a nagy zeneművek ellentétekből kibontakozó harmóniáját sugározzák. Igen, ezek az embertelenül megszenvedett magaslaton járó remek a szabadulást, az élni akarást, az életet hirdetik. Az életet

és nem a halált, mint ahogy egyesek, (például Bori Imre), nem a valóságból és műből, hanem a teóriából, az egzisztencializmus szemléletéből magyarázni próbálják. — Az élet himnuszai ezek, s nem halálhimnuszok! — Az sem mond szavainknak ellent, hogy Radnóti Miklós költészetén 1936-tól — amikor a *Járkálj csak halálraitélt* című versét megírta — a haláltudat vonul végig. De ki állíthatná, hogy a haláltudat azonos a halálvággyal?! A haláltudat nem teremt halálköltészetet, s nagyon messze esik az egzisztencializmus világszemléletétől. Bálint György már 1936-ban pontosan megfogalmazta ezt — írásának mondanivalóját összefoglalva idézem —, amikor ilyenféleképpen elemezte Radnóti haláltudatát: — Olyan férfiú felismerése ez, aki mindig szembenézett a valósággal; szembenéz a fasizmus idején mind fenyegetőbb halállal is, de éppen azért tud szembenézni vele, mert egész temperamentumával szereti az életet. — Szereti az életet; az életet hirdeti; még most, Szerbiában, az *Erőltetett menet* vívódásai közepette is, — az élet jelképévé váló, távollevő asszonyra gondolva —, végül életet kiált:

Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szivemben hordom
mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon;
ha volna még! — s mint egykor a régi hűs verandán
a béke méhe zöngne, míg hűl a szilvalekvár,
s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken,
a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen,
és Fanni várna szőkén a rőt sövény előtt,
s árnyékot írna lassan a lassu délelőtt, —
de hisz lehet talán még! *a hold ma oly kerek!*
Ne menj tovább, barátom, *kidíts rám! s fölkelek!**

★

Korábban említettük, hogy a költő depressziója a Heidenau-lágerben — fokozatosan feloldódott. Tevékenykedett, s tevékenysége, aktivitása alkotókedvében csúcsonyosodott. — Szólni kell erről részletesebben, nemcsak a költő heidenauai életének megismerése céljából, hanem azért is, mivel a versek megértését is teljesebbé teszik.

* A dőlt betűs kiemelés itt is tőlünk származik (Szerző).

A Heidenau-láger parancsnoka a budapesti Száll Antal hadnagy volt, a parancsnokhelyettes a zombori Turner György (?) zászlós és mellettük nyolc – jórészt a szegedi utászszázalóaljból való – keretlegény működött. A TODT szervezet emberei osztrákok voltak. Radnótiék lágere 30 kilométernyi távolságra volt a bori központtól; olyan távolság volt ez, hogy közelükben már partizánok is fel-feltűntek. Önmagában óriási jelentőséggel bírt a központtól való jelentős távolság, mivel így kívül estek némileg Marányi alezredes és társai közvetlen ellenőrzési körén. Azonban csak azáltal vált mindez a tábor foglyainak előnyre, hogy a századparancsnok „egészen kivételes emberséggel viselkedett”. (K. I. szavai.) Ha nem tévedek, a Voralberg-lágerben volt munkaszolgálatos Palási László emlékezett meg először Száll Antalról, a táborok feloszlata utáni menetelés kapcsán: „Száll hadnagy volt az egyetlen, aki megtiltotta a keretnek, hogy üssék a munkaszolgálatosokat. A többiek túrték, így a keret kedvére garázdálkodott. Aki elmaradt vagy kilépett a sorból, az bottal vagy puskatussal jólirányzott ütést kapott.” (Vö. *A bori haldlút regénye* című művét, Gábor Áron könyvkiadó, Budapest, 1945.) Az életben maradt heidenauiak kivétel nélkül megbecsüléssel nyilatkoznak a „keretparancsnok”-ról. A legpontosabban, szinte elemző módon, Kovács Zoltán szól róla:

„Borban voltak sokkal rosszabb helyek is... Ez a tábor még a legjobbakká tartozott... Száll Antal nagyon nehéz helyzetben volt, higgyék el nekem, mert az országos hírví Marányi... mint táborparancsnok nem volt a legkellemesebb partner, mindig azon volt, hogy milyen kellemetlenséget tud a hozzá beosztottak részére produkálni. Ez nemcsak a foglyokra vonatkozott, hanem keretre is. Marányi mellett parancsnoknak lenni nagyon nehéz dolog volt. Száll Antal abban a bizonyos *bori majálisban*, ahogy ő nevezte, emberséges volt, és kifelé nagy hanggal végrehajtott mindent, befelé lazított. De hogyan tudott lazítani, amikor olyan emberekkel volt körülvéve, mint a bori hóhér: Horváth, az is megtisztelte a Heidenau-lágert, de nem sokáig volt nálunk. Ott volt még egy keret, akit szintén felhúztak, az a csirkefogó... nem tudom a nevét... Szóval ilyen csonttörő emberek között az emberséget kellett elővenni ahhoz, hogy azt a bizonyos status quot tartsa. — Kifelé erős fegyelmet, befelé lazított. — El kell mondani, hogy a mienk nem volt a legrosszabb láger,

nem azzal kezdtem; szerencsénk volt. A borzalom, a költő tragédiája ott kezdődött, amiről azt hittük, előny számára, hogy az első lépcsőbe került.”

Száll Antal emberségének érvényesülését nemcsak Marányi alezre-des parancsai nehezítették s akadályozták. Meg kellett küzdenie a lágeren belül is több seftelő, szadista keretlegény ellenkező szándékai-val. Egy Sisák nevezetű tizedest emlegetnek e keretlegények közül leg-többen. Maga Száll is így beszél róla: „ő volt kezdetben az életem megrontója, de valami címen — most már nem emlékszem rá — sikerült túladnom rajta.” (Valószínűleg Sisák az, akinek a nevére Kovács Zoltán nem emlékszik.) Ugyancsak Száll jószándékú ügyessé-gének köszönhető, hogy „a bori hóhér: Horváth” sem garázdolkodott sokáig a Heidenau-lágerben. Sisák és a hozzá hasonlók — a könnyen elérhető seft, az olcsó haszon érdekében — erőszakoskodtak, kegyet-lenkedtek. Műveleteiket többnyire az éjszakai szolgálatuk idején hajtották végre; ütötték verték ilyenkor — ha kedvük úgy hozta, puskatussal — mindazokat, akikről tudták, hogy pénzüik, értéktárgyuk van. A megszállott Szerbiában, az értékeknél is jelentősebb haszon érdekében — a szolgálati szabályba ütköző ténykedést is folytattak, — például fosztogattak a láger élelmiszerraktárában.

Száll arra törekedett, hogy a 402 fogoly életét a lehetőségeken belül igyekezzék elviselhetővé tenni. A rossz tapasztalatokból okulva szerette volna elérni, hogy a keretlegényeket — a fasiszta közszellem keretein belül is indokolt módon — távol tartsa a munkaszolgálatosoktól. Ilyen megoldást kellett kieszelnie, mert ha szíve szerinti, humánumra kötelező parancsot adna ki, Marányiékkel is csak meggyűlnék a baja. A vele egyként gondolkozó helyettesével, Turner Györggyel, támadhatatlan tervet alakított ki: — A kereknek — azon kívül, hogy munkára ki- és visszakísérték az embereket — a „partizánveszélyes” helyen azt a tetszetős „katonai feladatot” adta, hogy őrizték a tábort, s védjék meg az esetleges támadástól. A „cél érdekében” még bunkereket, lövészárkokat is építtetett a láger körül. Ugyanekkor, a „nehéz és fontos feladatra való tekintettel”, felmen-tette őket a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos más teendőik alól, maga „vállalva” ezeket a feladatokat, még pedig a következő módon: — Kijelöltetett minden barakkban az ott lakók választása alapján egy-egy bizalmi. Az öt bizalmin keresztül érintkezett a munkaszol-gálatosokkal, azok közvetítették a kéréseket, problémákat és bizalmasan jelezték, ha a keret — Száll Antal szava —, „szabálytalanságot” vitt véghez.

Az ilyen elképzelések, rendelkezések hozzájárultak a láger elvisel-hető légkörének kialakulásához, még akkor is, hogyha hatásuk

rövid életű volt és nem sok idő múltán újabb atrocitások következtek. De, hogy a Heidenau-lágerben, „ahol a többihez viszonyítva elviselhető volt az élet” (K. I. szavai), Száll Antal jószándékának, együttérzésének volt köszönhető. Úgyesen álcázott segítőkézsége mellett — különösen majd a Borból hazafelé tartó menetelés folyamán — több esetben rendkívüli bátorságról is tanúságot tett. — Szó lesz erről a maga helyén. — De kérdezem: — Nem bátorságról tanúskodik-e az is, hogy a Heidenau-lágerbeli három orvos — Bárdos József, Spitzer László és Vécsei Zoltán — a „keretparancsnok” tudtával kijárt a táborból, sebesült partizánokat gyógykezeleni?! — Az ő emberséges, megértő segítőkézsége és bátorsága folytán volt a Heidenau-láger egyike azon keveseknek, ahol a munkaszolgálatosok valamennyire még embernek érezhették magukat, s nem pedig számnak, darabnak, árucikknek; „fogyó áru”-nak, miként Hollós Olivér visszaemlékezésében keserű iróniával a boriakat nevezte.

Közvetve — anélkül, hogy személy szerint segítette, vagy ismerte volna — így járult hozzá Száll Antal ahhoz is, hogy Radnóti Miklós megírhatta bori verseit.

„... a folytonos veszélyben, bajban élő vad férfiak fegyvert s hatalmat érő nyugalma nyugtat ...”

A költő közvetlen heidenauai köréhez — a többször szóba került — Háty Károlyon, Bárdos Józsefen, K. I.-n és Kovács Zoltánon kívül még a következők tartoztak: Kálmán László (jelenleg Budapesten ügyész); az imént említett Spitzer László (zombori orvos); Kardos József (katonatiszt), aki a láger főszakácsa volt; a fiatalabbak közül, akikkel — szó volt erről is — különösen sokat foglalkozott Radnóti, az ugyancsak említett és idézett Rajna István (Budapesten orvos) és egy mohácsi fiatalember, Sachs György. (Az eddigiekből is kiderült, hogy Radnóti Miklós heidenauai időszakáról jórészt szűkebb köre élő tagjainak a tanúságát használtuk fel. Ők ismerték közelről, csak ők tanúskodhatnak ezekről a hónapokról.)

Ebben a körben — gyakran a megnevezettekben belül még szűkebb baráti társaságban — munka után és vasárnap, amikor „a fogoly — újra csak Száll Antal jóvoltából, — azt tehetette, amit akart ...” (Kovács Zoltán), Radnóti „gyakran olvasott

fel verseiből, egy füzetből, ez ugyanaz a füzet volt, amely az abdai tömegsírból került elő”. (K. I.). Először az első heidenau-i verset, a *Hetedik eclogá-t* olvasta fel. Ugyancsak K. I. még verselőadói stílusára is visszaemlékszik „arra az enyhén ritmizáló, monotonnak tűnő versmondó stílusra”. Szintén tőle tudjuk, hogy: „Sokat beszélt a szűkebb baráti körben a feleségéről.” Kovács Zoltán szavaival: „A feleségéről nagyon szépen beszélt. Remegve beszélt róla, reszketett érte mindig, hogy mi történhet vele, amikor elzúgtak felettünk a liberátorok.” A nagy angol bombázógépeknek, az úgynevezett liberátoroknak a „látogatásá”-ról kivétel nélkül szólnak a visszaemlékezők. Nap mint nap, pontosan délelőtt 11-kor és az éjszakai órákban vonultak el Bor felett; úgy vélekedtek a táborban, hogy a romániai Ploesti olajkútjai fölött oldják ki bombáikat. „. . . amikor a liberátorokat hallottuk elvonulni. Akkor valahogy optimizmus is volt az emberekben” — mondja ugyancsak Kovács Zoltán. — Mint ahogy a költő versét is remények hatják át, amelyben ezt a sort leírja: „. . . bombázórajok húznak el felettem . . .”

De nemcsak verseit olvasta fel Radnóti Miklós a szűkebb és szélesebb baráti körében. Gyakran közöttük, de más társaságban is elmondta nézeteit a világ helyzetéről, fejlett politikai ismereteivel, gondolkozásával nevelte őket. Feladatnak érezte a nevelőmunkát, amiben legfőbb segítsége Háy Károly volt, akivel már korábban, különböző kulturális-politikai szintéren együtt dolgozott; legutóbb a Hont Ferenc szervezte *Független Színpad* mozgalomban és a *Magyar Munkaközösség*ben. Közvetlenül Heidenaubra való érkezésük nyomán — erről is Kovács Zoltán szól — az első atrocitás számba menő események hatása alatt, „a költőt, aki a felsőbbrendű embert mutatta be nekünk tetteivel, magatartásával, hozzáállásával, kultúrsumójával, tanítani akarásával megdöbbenetette az a bánásmód, amikor megfosztották cipőjétől, bakancsától, s a legminimálisabb ruházatot hagyták meg, számmal ellátva. Akkor kezdett beszélni arról — amit verseiben is kifejezett —, hogy itt valami más van, nemcsak a bori tábor, hanem világméretű mérkőzés folyik.”

Nevelt tájékoztató szavaival, nevelt — ha kellett — vitatkozva, és nevelt emberi magatartásával, példaadásával. Miként az eddigi tőle származó idézetek is mutatják, Kovács Zoltán szinte írói érzékkel eleveníti meg magnóra mondott szavaival a költő alakját. A következőkben is többször idézek tőle, hogy szavaival minél érzékletesebben elevenítsük meg Radnóti Miklós Heidenau-lágerbeli arcképét. „Emlékének tartozom — beszéli újra ő —, amikor elmondom vitáit, amelyeket Háy festőművésszel együtt folytatott, és amikor . . . a spanyol ügy védelmében a spanyol szabadságharcot pozitívnak nevezte, szemben azokkal, akik téves nézeteket vallottak, mert meg kell mondanom, hogy egészen vegyes társaság voltunk . . . Volt mindenféle elem, amely még a fasizmust sem tudta megérteni . . . Radnóti megértette. Nézzék meg a verseit, Radnóti megértette.”

„Egyet meg kell mondanom: — ismét Kovács szavai — nem hiszem, hogy akadjon bori, aki ne ismerné el Radnóti Miklósnak nemcsak a verseiben, hanem magatartásában is a nagy embert . . .” Nem kell hangsúlyozni, hogy ekkor még nem volt ő a laikusok előtt ismert költő. Így a Heidenau-lágerben is; a szélesebb baráti körén kívül tanár volt, akiről legfeljebb hallották, hogy verseket is ír. Rajna István, az 1924-esek egyike, aki pedig a maga elesettségében támaszát tisztelte benne, ugyanígy volt vele. A verseit nem ismerte, de magatartását, emberi nagyságát megőrizte emlékezetében. Rajna első róla szóló emlékééről — amikor a Bor felé tartó marhavagonban a költő a magyarsághoz tartozás kérdéséről beszélt, — már szólottunk. A második emlék már Heidenau-lágerbeli élményt idéz:

— Nehezen viseltem — mondja — a kemény, rideg, kegyetlen valóságot. Teljesen ellenállás nélkül, az életet nem ismerő fiatal diák voltam. Úgy látszik, rajtam meg néhány ilyen húszévesen Radnóti ezt észrevette, anélkül, hogy emlékezetem szerint valaha panaszkodtam volna neki. Ott, abban a helyzetben igen fontos értelemben felkarolt minket. A legnagyobb problémánk az volt, hogy ehesünk. Radnóti egyik

alkalommal egy külön porció főzeléket kapott a szakácstól. A csajkát behozta a barakkba; a főzeléket szabályosan megfelelt a kanállal, az egyik felét elfogyasztotta, a másik felét átadta nekem. Ezt sohasem felejttem el. Az alultápláltság állapotában voltunk, s akkor ő megtette, hogy a külön porció felét megvonta magától és nekem adta. —

A nevelő, az irodalomtanár, aki iskolában sohasem taníthatott, a Heidenau-lágerben irodalomra is nevelte bajtársait. Hollós Olivérről hallottam először erről: „... vasárnaponként Radnóti Miklós egy kisebb társaság részére, akiket érdekelt, akik erről tudtak, kis irodalmi előadást tartott. Egy előadásra emlékszem, évtizedek múlva is élményszerűen... Arany János egyik legismertebb költeményét, a *Szondi két apródját* magyarázta. Szájtátva hallgattam, valami új volt, olyan szépségek tárultak fel előttem, amelyeket eddig nem vettem észre, amiről addig nem tudtam. Tényleg az avatott műbíráló ismertetett valamit, mutatta meg egy közismerten nagy költő szép költeményét, de úgy, hogy mi azt újnak láttuk, ... a *Szondi két apródja* ott Borban, azon a vasárnap délutánon egészen újnak tűnt fel. Nem egyes részleteket láttunk másnak, nem egy-egy hasonlatot vettünk észre, hanem az egész műből új lett számunkra, minden egyes apró részletében.”

Hollós Olivér elbeszélése után, az újabb magnófelvételek alkalmával, tudatosan tereltem a szót Radnóti vasárnap délutáni irodalmi előadásaira. Csaknem mindenki tudott róluk. Anyaggyűjtés közben kiderült az is, hogy a költő ugyan minden vasárnapi alkalommal tartott előadást, de nemcsak az ő irodalmi elemzése szerepelt a programon, hanem voltak zenezámok, versmondás és ilyen alkalommal mutatta meg — a 60–70 jelenlevőnek — Háy Károly a rajzait, versillusztrációit. Radnótinak néhány előadástémáját sikerült megtudni. A *Szondi két apródján* kívül beszélt *Racine*-ről — már egyetemi hallgató korában kedves drámaírója volt —, majd szélesebben, a *francia klasszikus drámáról*, *García Lorca*-ról, más *Arany János versekről* és általában a „*drámai irodalomról*”. A zenezámokat Lorsi Miklós hegedűművész — Hollós Olivér

középiskolabeli osztálytársa — szolgáltatta, aki a lágerbe is magával hozta hegedűjét. Arról már a visszaemlékezőktől tudtam, hogy Háy Károly illusztrációkat készített a táborban néhány Arany János vershez — nyilván barátjának befolyására. — Azt azonban csak e tanulmány írása közben hallottam, Háy Vilmától, a festő volt feleségétől, hogy a lágerben keletkezett Radnóti versekhez is készített rajzokat. Sajnos Háy Károly képei — annak ellenére, hogy a lágerek likvidálásakor ő a második lépcsőbe került, s a partizánok szabadították fel — nem maradtak meg; a németeknek egy, a partizánok elleni támadásakor megsemmisültek.

A vasárnapi irodalmi délutánok kapcsán ismét Kovács Zoltánt idézem: „Ezek a délutánok voltak a felemelkedés útjai . . . Ezek a szellemi kikapcsolódások talán ma, nyugodt viszonyaink között nevetségeseknek tűnnek; valami olyan, amin most nem akadunk meg, mert bemegyek a verskötetemhez és kiviszem Arany Jánost és olvasom. Abban a környezetben, abban a szituációban lélektanilag felemelő volt, hogy volt ember, aki Arany Jánost tanította. Értékeljük a helyzetet, amelyet megéltünk.”

Nehéz körülmények között, hónapokra elzárva a világtól, a világ híreinek, a háború eseményeinek ismerete nélkül; nagyszerű kapaszkodó volt az élethez az irodalom és a művészet is. De azáltal volt kapaszkodó, hogy a legfontosabb események hírei különböző források útján mégiscsak eljutottak a szögesdrótok mögé. Tudtak arról, hogy június 5-én az angol-szászok partraszálltak; értesültek az augusztus 23-i román fegyverletételről; nem maradt titok a szovjet hadseregnek ezutáni gyorsuló előnyomulása; és a balkáni helyzet sem; földrehajtott füleik augusztus végén már az ágyúszót is mintha hallották volna Bulgáriából:

Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul,
a hegyerincre dobban, majd tétováz s lehull;

Tudtak — hogyne tudtak volna — a jugoszláv partizánokról is. Ki kevesebbet, ki többet; de reménységeiket nagy-nagy

mértékben táplálták az ő létezésük is. A táborba bejártak szerb parasztasszonyok, s fiatal gyerekek, akik közül nem eggyel a második lépcső felszabadult tagjai az erdőben, mint partizánokkal találkoztak. — Bizonyára voltak a lágerben, akik előtt nem volt titok, hogy a szerb látogatók kifélék?! — Az 1924-esek egyike, Breuer István (ma Budapesten boltvezető-helyettes) gyakran megfordult a partizánok állandóan változó, de mindég a közeli vidéken is levő táborhelyein; ruhaneműért élelmiszert cserélt velük. Kardos József, a főszakács pedig, augusztus végén megtette az előkészületeket, hogy az élelmiszerraktárt a partizánok kezére játssa, s többed magával csatlakozzék hozzájuk. — És Radnóti Miklós? — Ő is tudott róluk; baráti körének egyes tagjaival nyilván gyakori téma volt a jugoszláv felszabadítási mozgalom. Feltételezhető, hogy Bárdos József (németországi lágerben pusztult el) — legbensőbb barátainak egyike — elbeszélte, hogy a három orvos kijár az erdőbe sebesültjeiket kezelni. Nem óhajtok feltételezésekbe bocsájtkozni, de annyi bizonyos: őt is erősítették a partizánok harcai; fokozták önbizalmát, szabadulási vágyát; reményeit növelték. Hisz kikre vonatkoznak, ha nem a partizánokra a *Levél a hitveshez* — már idézett — optimizmust sugárzó zárószorai?!

ha kell szívós leszek, mint fán a kéreg,
s a folytonos veszélyben, bajban élő
vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
a 2 × 2 józansága hull rám.

Kérem azokat a borlakat, akiknek megjegyzéseik, vagy kiegészítő észrevételeik vannak az elmondottakkal kapcsolatban, lakáscímüket (esetleg telefon-számukat) közölnék a szerkesztőséggel. — Szerző.